

AZƏRBAYCANDA QAFQAZ ALBANIYASI DÖVRÜ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN TURİZMİN İNKİŞAFINDA ROLU

Ülviyyə Safarova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin magistrı

Tarixi mədəniyyət abidələri hər hansı ölkəni turistlər üçün cəlb edib edən ən önəmli faktorlar sırasındadır, çünki həmin yerin tarixinə və xüsusən də ölkə əhalisinin yaşayış tərzini özündə əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələrinə böyük maraq göstərilir. Bu prosessa turistlərin cəlb olunduğu ölkələr onların mədəni irsinə mənsub nümunələrdən xüsusi şəkildə bəhərlənmək şansına malikdirlər. Belə ki, tarixlərinin qədriyyəli və dünya silsiləsinə verildikləri önəmli təhəllətlər tədqiq etmək imkanı qazanmış olurlar. Əcnəbi qonaqlar səyahət zamanı həm də həmin bölgələrin sənətlikləri, mətbəxi və özünəməxsus adət-ənənələri ilə də tanışlıq imkanı əldə edirlər. Beləliklə də, turizm ölkələrin mədəni irsinin dünyaya tanıtılması baxımından çox vacibdir.

Hazırda turizm fəaliyyəti ölkə və regionların iqtisadiyyatında önəmli rol oynayır və bununda də təbi-ekoloji, mədəni-tarixi və tədris-informasiya resurslarının düşünülümüş şəkildə istifadəsinin təminatıdır. Bu həm də humanitar sərə üçün vacibdir, çünki müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşmanın inkişafına və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin formalaşmasına səbəb olur.

Son dövrlərdə qədim yaşayış məskənlərinin çox olduğu Azərbaycanca turizmin digər növlərinə yanaşı, məhz mədəni turizm sahəsində də inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu baxımdan Böyük və Kiçik Qafqazda yerləşən çoxsaylı Albən abidələrinin tədqiqi xeyli önəmlidir. Adıçəkilən arealda Qafqaz Albaniyası zamanı xristianlığın geniş yayılması nəticəsində məbədər də çəxəlmşirdir ki, əksəriyyəti dövrümüzə qədər qalıb cətib.

Qafqaz Albaniyası ərazində çoxlu sayda müxtəlif tipli və müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri – məmarlıq abidələri, kilsələr, monastır, qəçəşlər, məzar və epigrafiq abidələri qalmışdır. Xristianlığın qəbuluna qədər albənlər, Albaniyada məskənləşmiş müxtəlif tayfalar Güənəş, Qoy, Ay Allahlarına və digər səm cəsmirlərinə inanır və etiqəd edirdilər. Bütəpərəstlik məbədərlerinin qəçiləri Azərbaycanın bir çox bölgələrinə aşkər əkilmişdir [1, s.188-189]. Yunan müəlliflərinin bəlgilərinə görə, albənlər Helios, Zevs və Selənya sətəyi edirdilər. Xristianlığa qədər albənlərin astral mifid dünyəyüçü arxeoloji qəzintilər zamanı tapılan materiallarda aydın şəkildə əks olunub. Mingeçevir, Xınıslı, Yələyolupadən aşkərlərinin keramik məmulatlarında dini motivlərə, xüsusən ayrı təsvirlərə tez-tez rast gəlinir [12, s.16, 17].

Mənbələr Albaniyada xristianlığın yayılmasını apostol Yeliseyin ilə əbgəyləyir. Moisey Kalankatlu "Albən tarixi" əsərində yazır: "Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Qüdsdən ayrılıb İrana gedir və orada ermənilərin gözündən yayınaraq Məskut elinə qəçir. Öz təbliğini o, Colada bəylikə, müxtəlif yerlərdə sagird toplaaraq, onları xiləskən əngəbə çəçir... Müqəddəs patrik Gisa gəlir, burada kilsə tikir, qənzər qurub verir. Bu yer şərqi bütün kilsələri və şəhərlərinin başlanğıcıdır və biz şərqlərə xristianlığın qəbul etdirilməsini mənbasdır" [10, V]. Albən Azərbaycan ərazisində Yeliseyin şərfinə tikilmiş bir sıra məbədər qalıqları mövcuddur.

Xristian-dini tikililərin həm-plan hallına görə 3 cür təsnifləndirə bilərik: 1) Albaniyada xristianlığın ilkin dövrü üçün üzvən ibadət zali olan birnəfəli məbədər xarakterikdir. Bu cür məbədər nümunələrini Mingeçevir, Ağdər və Kalbacar ərazisində təsadüf edilmisdir; 2) V-VII əsrlərdə xristianlığın geniş yayılması ilə əlaqədər olaraq daha böyük tutumlu, öz plan quruluşu ilə əvvəlki dövrlərə əsaslı surətdə fərqlənənabidəliklər inşasına başlandı. Bəzilərkə şər-qərb istiqamətində tikilər, şərqi hissəsi yərməyirdə apsidə ilə təməllənirdi. Bəzilərkə şər-qərb tərəfində binanın tavanında xüsusi sütunlar üzərində zənglər qurulurdu. Belə məbədər qərb tərəfində sonralar xüsusi yarımdairə binalar da inşa edilirdi; 3) Albaniyanın xristian məmarlığında sövmələr və dairəvi məbədər inşası geniş yayılmışdır. Memorial tikililər olan sövmələr karvan yollarının kənarında kiçik ibadətəgah rolunu oynayırdı. Sövmələr altarı və altarı öcn. nisəndaşlarla bəzəldirdi.

Albən məmarlığının ən mürəkkəb tikililəri monastır idi. Kilsə Orta əsrlərdə Albaniyada 30-dən çox monastır olmuşdur. Kilsə qəpənək qəpə monastır kəçim tixyan həkmdərlərdə, katalıq və yonışqoplara verildirdi. Monastırın ixtiyarında böyük torpaq sahələri vardı. Monastırlar şəb məbəd, kilsələr, umumı yataqxəna, təsərəfət otaqları, sövmələrdən ibarət öln, müdafiə divarları ilə əhatələnirdi. Bu cür tikililərə Amaras, Xudəvəng, Müqəddəs Yelisey, Gəncəsər məbəd komplekslərini misal göstərmək olar [12, s.143]. Albən xristian kilsəsi yarındığı digər tərəfdən bütəpərəstlik, digər tərəfdən isə zərduşlütü ölkədə yaymaq istəyən Səsnə salıhlarına qarşı mübarizə apardırdı. Ləkin xristianlığın öz daxilində meydana gəlmiş tarixi-təvəqül mübarizəsi albən kilsəsində diki çəçimlərə gətirilməmişdir. Monofizit erməni kilsəsindən fərqli olaraq, albən və gürclü kilsəsi Bizans təməyüllü diofizit təvəqülünü qəbul etmişdi. VII

əsrdə arəblərin Cənubi Qafqaz işğal etməsi mövcud vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Albən kilsəsinin diofizit təvəqülünə olması Qafqazda Bizans təsirinə gətirilməsinə səbəb ola bildirdi ki, bu da arəb xilafətinin altı diki surətdə nəharət edirdi. Ərəb xilafəti xristian kilsəsinə nəzarət əldə etməyə çalışırdı, çünki erməni kilsəsinin yarımdən köməyi ilə 705-ci ildə albən kilsəsinin müstəqilliyinin təvəqül barədə hökm verdi və onu monofizit erməni kilsəsinə təbə etdi. Bu isə Albaniyanın xristian əhalisinin ıçırqaynlaşdırılmasına gətirib çəçirdi. Ölkə əhalisinin bir hissəsi islamı qəbul etdi, dağlıq ərazilərdə, Ərsək və Girdman kimi vilayətlərdə yaşayən əhalinin bir qismi isə xristian dinində qəlarəq əlbən kilsəsinin əvəliki mövqeyinə qarşı bəməyə çəçilsirdilər. Xüsusilə dağlıq və dağətəyi rayonlarda xristian abidələrinin dağıdılması xüsusilə diqqətə layiqdir.

Şimal-qərbi Azərbaycanın əksəriyyət Qafqaz Albaniyasının böyük bir qismini təşkil edirdi. Buna Şəki, Ögüz, Qəbələ, Qafqala, Balakən və Qax rayonlarının ərazisində bu günədək qalıb cətibmiş albən məmarlıq nümunələri şəhidirdir. Şimal-qərbi Azərbaycanın məmarlıq abidələri bir qismini ədərkən albənə xristianlığa qədərki dövrün dini abidələri ilə bir çox oxşarlıq əlamətlərini səzmək mümkündür. Şəki rayonu Kiş kəndi ərazisində yerləşən məbədər Qafqaz Albaniyasında xristian abidələrinə ən işlək sayılır. Abidə üzərində müxtəlif ölkələrin tədqiqatçıları və arxeoloqları aparılmış arxeoloji qəzintilərdə tarixi-tədqiqatçılar belə bir umumı fikrə gəlirlər ki, Kiş kəndindəki xristian məbədər xristianlığın qəbulu mövcud olmuş və başqa dına adı dəyişməsi təvəqülün üzərində inşa edilmişdir.

2000-ci ildə aparılmış arxeoloji tədqiqat və ölçmə işləri nəticəsində əldə edilmiş materialların kompleks təhlili göstərdi ki, Kiş kəndindəki müqəddəs Yelisey kilsəsi bir neçə tikinti mərhələsi keçmiş, ilkin tikildiyi dövrdə məbədər altarı olmuşdur. IV-V əsrlərdə məbədər düzbucaqlı plana şər-qərb tərəfdən yarımdairəvi altarı atılmış və plan quruluşu dəyişdirilmiş xristian kilsəsinə xüs cəzgilər əlavə edilmişdir [8, s.14-16]. 2001-ci ildən Rusiyyə hökumətinin maliyyə dəstəyi, professor Gülcəhə Məmmədovanın rəhbərliyi ilə məbədər "Kış" layihəsi üzərində tədqiqat-bərpa işlərinə başlanmış və 2003-cü ildə başa çəçdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 saylı qərarı ilə dünya əhəmiyyətli abidələr siyahısına daxil edilmiş, Mədəniyyət Nazirliyinin 26 fevral 2003-cü il tarixli 50N-fəqərləmi ilə "Kış Tarixi Məmarlıq Örnüq-Muzeyi" yaradılmışdır [14]. Təkbə Azərbaycanada deyil, Qafqazda ən qədim kilsəsi sayılan Kiş albən məbədər bu gün bəlgədə əksə turizm məkanına çəvərilib, ilkin bütən fəsilərinə bura gələn yerli və xarici turistlərin ən çox üz təduqlarıdır tix məkanlardan biridir.

Hazırda Azərbaycanın şimal-qərbi bölgəsində, xüsusilə keçilməz dağlıq hissələrdə xeyli sayda albən xristian məmarlığının nümunələri var. Həm də çox güman ki, tədqiqat işlərinin miqyası genişləndikcə onların sayı daha da artacaqdır. Bu tikililər əsasən bir və üçnəfəli və müvəqif apsidəyə məlik bəziləlik plan quruluşlu məbədərdir. Şəki rayonu ərazisində yerləşən digər bir məbədər abidəsi Orta Zeyid məbədər dövrümüzə çox pis halda qalıb cətibmişdir. Markazi Orta Zeyid məbədər dövrümüzə çox pis halda qalıb cətibmişdir. Markazi günbəzi, xəçəri plan quruluşuna məlik ölməqli şər-qərb tərəfdə xaricə döğr çəçintili apsidə ilə təməllənir. Divarın əsasən yerli

ahəngdəşindən tikilmiş, üzəri kiramitlə örtülmüş, interyerdə kobud yonulmuş daşlardan istifadə olunmuşdur. Məbədə yəməni giriş qərb tərəfdən ölməqli, eni 90 sm, hündürlüyü isə 1,80 sm-çəçtir. V. Karimovaya görə Orta Zeyid məbədər Qafqaz Albaniyası məmarlığının V-VIII əsrlər dövrü üçün xarakterikdir. Əzadə aparılmış arxeoloji qəzintilərdə II-IV, həmçinin, VIII-XIII əsrlərə aid keramik nümunələri də aşkər olmuşdur. Aparılan tədqiqatları zamanı məbədər ətrafında bir neçə tikili qalıqlarına da rast gəlinir [13, s.13-19].

Erkən xristianlığa əlbənlər məbədər xarəblərlərin şimal-qərbi Azərbaycanın Balakən, Qəçələ və Qax rayonlarında qalmışdır. Bu dövrə əlbənlər məbədər şər-qərb istiqamətində inşa edilirdi. Balakən və Qəçələ ərazisində yerləşən məbədərlik əksəriyyəti xristianlığın əlbənlər ilə təməllənən üzvən formaya məlikdir. Xristianlığın yüksəliş dövründə (VII-XIII əsrlər) inşası edilmiş məbədərlərdə rast gəldiyimiz zəng qullarına erkən xristian dövrü məbədərində rast gəlinir.

Balakən rayonu ərazisində Qafqaz Albaniyasına ad xristian məbədərli N.Əliyev tərəfindən tədqiq olunub. Məbədərlik bir Cəçənə kəndində məməlik ərazidə yerləşir və yarımdəyirə vəziyyətdə dövrümüzə qalıb cətibmişdir. Qərb hissəsində divar bünöyrəyə qədər dəyib. Kilsənin giriş cənb tərəfdə yerləşməliki eni 2,20 m, altarı eni 3,60 m, divarların qalınlığı 1 m-dir. Kilsə Balakəninin mədəniyyət abidələri siyahısına daxil edilmişdir. Balakən rayonu Gəçmə kəndi ərazisində Gürcüstanla sərhəddə Dərəz kilsəsi yerləşir. Nisbətən salamat qalmış şimal və cənb divarları bəçimş kərcipdən inşa olunub. Abidənin dağlıq məməlik qərb tərəfdən zəng qulları xarətdən tikili qalıqları qəçimş əkilmişdir. Digər bir kilsə Şəmbul kəndi ərazisində Şəki həyatının səhədərli, kilsənin yalnız şimal və cənb divarları salamat qalmışdır. Kilsə bəçimş kərcipdən inşa edilmişdir və təməllə dağlıq mələkləri ilə üz-üzədir [1, s.133-135]. Gəstərlinin nümunələrində başqa Balakən bir çox kəndlilərin və məməlik ərazilərdə dağlıq təməllənmiş qalmış albən məməlik nümunələri erkən orta əsrlərdə xristianlığın bölgədə hakim mövqeyinə məlikliyini göstərir. Bu cür məbədərli dövrlərdə qəçiləyənə əlməq və bərpə etməklə onları din turizm mərsələrinə daxil etmək mümkündür.

Albən xristian məmarlığının marəqli cəçəllərindən bir qismini üzvən və xəçəri plan quruluşunda məbədərli yəməni, dairəvi formaların da inşasıdır. Bu cür məbədərlik üzvənünə Şəki rayonu ərazisində Ləçki, Qəbələ rayonu ərazisində Kilsədəy və Qəçələ rayonu ərazisində Məmrux məbədərli digər iki məbədər örtük konstruksiyası ilə fərqlənən Məmrux məbədərli qala divarları ilə əhatələnib və məməlik ərazidə yerləşir. Məbədər girişli şimal, cənb və qərb tərəfdən, şər-qərb isə yarımdairəvi altarı ilə təməllənir.

Bəçədərə kəndi ərazisində VI əsrə ad məlikəsi xəçəri plan quruluşuna məlikdir. Sərəq bəxən yarımdairəvi altarı cəçmə bəçməç şəkildədir, mərkəzi günbəzlidir. Paşən kəndində bəçməç, təç-təvəni kilsə kiçik çəç daşlarından və kərcipdən istifadə ilə inşa olunmuşdur. Kilsə IV-V əsrlərə aiddir. Zəçəqlərin Pipan kəndi yaxınlığında məməlik ərazidə üçnəfəli bəçməç mövcuddur. Birinci kilsə bəçməçli zəç yarımdairəvi apsidə ilə təməllənir, interyerində hər bir dəkordan istifadə edilmişdir, ikinci kilsənin dağlıqın hündür dağ-

liq arazide qalmaqdadır. Tağtavanlı kilsə şərq tərəfindən yarım dairəvi əpsidə ilə tamamlanır. Altıdan açılan bir pəncərə məbədi işıqlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Hər iki kilsə VII-VIII əsrlərə aiddir. Üçüncü əbədə xaçvəri plan quruluşuna malikdir, mərkəzi günbəzlidir. Dağətəyi arazıda kilsənin yuxarı qalığı dövrümüzdə qalıb çəmişdir. Digər iki kilsədən fərqli olaraq düzbucaqlı formalı əpsidə kilsə pəncərəsi ilə işıqlandırılır (4.5, 16-19). Bölgədə yerləşən ən unikal tikililərdən biri Qum bazilikasıdır. Abidə ilk dəfə P.D. Baranovski tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Plan quruluşuna görə üçnəfli bazilikalı cəm məbədi mərkəzi nefi digərillərdən uca dəfə gənədir, mərkəzi nef xeyli on çuxan əpsidə ilə tamamlanmışdır. Əsas bədəl zəli düzbucaqlı formadadır. Şimal cənub və qərb tərəfəndə qaləyə ilə əhatələnmişdir. Çuxanbəyli məbədi VIII-IX əsrlərə aiddir (9, s.225). Şimal-qərbi Azərbaycan və Qafqazda dağlıq bölgələrdə məbədlər komplekslərinin və qəbirlərin öyrənilməsi, onların təqribi tarixlərinin müəyyənləşdirilməsi ümumi şəkildə bu regionun əhalisi arasında xristianlığın möhkəmlənməsi prosesinin təqibinə imkan vermişdir. VIII əsrdən etibarən Qafqazın əhəmiyyətli bir hissəsi Ərəb xilafətinin təbəqəliyyə keçmişinə xristian məzarlıq formalarının təbii inkişafının qarşısı zorla alınmışdır. Alban xristian məzarlığının inşası yalnız dağlıq və dağətəyi zonalarda və meşələrdə davam etdirilib.

Gədəbəy rayonu ərazisində yüksək dağlıq və meşəlik arazılarda hələ də öyrənilməmiş xeyli sayda xristian abidələri qalmaqdadır. Bu abidələrdən bəziləri G.Məmmədova tərəfindən tədqiqatla cəlb olunmuşdur. Bunlardan bir şərəhə 3 km məsafədə yerləşən xaçvəri planlı, şərqdən yarım dairəvi əpsidə ilə tamamlanmış kilsədir. Şərq və qərb qollarının kəsişməsi xaç şəklinə bərabər və yuxarıda mərkəzi örtük günbəzi ilə tamamlanır. Tədqiqatçı abidənin VII-VIII əsrlərə aidliyini deyir (9, s.244). Bundan əlavə, G.Məmmədova Gədəbəy rayonu Şəmkir çayı sahilində yerləşən Çərekvəng və Böyük Qara Mürad kəndi yaxınlığında Həmişyev monastirlərində tədqiqatlar aparmışdır. Hər iki monastir əsas kilsə binası və zəng qülləsi nisbətən yaxşı formada dövrümüzdə qalıb çətib. Üçnəfli bazilikalı Həmişyev kilsəsinin XIII əsrdə tikildiyini bildirən G.Məmmədovaya görə, məzarlıq baxımından onunla oxşar Çərekvəng kilsəsi də təxminən eyni dövrə aiddir (3, s.134).

N.Alişov tərəfindən Daşkasan rayonu ərazisində Qafqaz Albaniyasına aid bir xristian abidələri tədqiq olunub. Bunlarda Bayan kəndinin meşəlik ərazisində özülünə kimi dağlımsız mühafizə divarları, üçnəfli kilsə və sövmə, Çovdar kəndində dağlıq arazıda birnəfli kilsə, Quşçu kəndində əsas kilsə binası və zəng qülləsindən ibarət monastir kompleksi, Zaylık kəndində bir və üçnəfli xristian abidələri qeydə alınıb. Yuxarıda adları çəkilən abidələrdən başqa, V-XIX əsrlərə aid alban abidələri Daşkasan rayonunun dağlıq və meşəlik ərazilərində geniş yayılmışdır (2, s.421-422). Həmin abidələrin dövlət qeydiyyatına götürülməsi tədqiq, bərpa və ya konservasiyası qeyd olunan arən rayonlarında mədəni turizmin xüsusi inkişafına zəmin yarada bilər. Buradakı potensialın tam realizasiyası üçün isə bir sıra problemlər öz həllini tapmalıdır. Sıradə müasir nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması, tarixi abidə və məkanlara aparən yolların abadlaşdırılması başlıca şərtlərdəndir. Abidələr ətrafındakı infrastrukturun qurulması, ilk növbədə, abidənin bərpası və konservasiyası

prosesi ilə başlamalıdır.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ bölgəsində də Qafqaz Albaniyası dövrünə aid çoxsaylı xristian və xristianlığa qədərki dövr məbədləri vardır. Buna nümunə Ağdam rayonundakı Govurqanlı, Kəlbəcər rayonunda Xudavəng və Gəncəsar monastir komplekslərinə, Ləçin rayonunda Ağoğlan bazilikasına, Xocavənd rayonu ərazisində Amaras monastirini qeyd etmək olar. Ermənilər işğaldan sonra Qarabağ ərazisindəki bütün tarixi və mədəniyyət abidələrinə qarşı saxtələşmə və mənimləşmə tədbirləri həyata keçirməyə başladılar. Ermənilər xristian əmirlərinin istisfada edərək torpaq idarələrini əsaslandırmaq və bunun üçün, ilk növbədə, tarixi Azərbaycan topraqlarında mövcud Qafqaz Albaniyası dövrü abidələrini hədəf seçdilər. Ləçin rayonunda Ağoğlan məbədinin divarlarındakı kitabələri və ornamentləri silməsi, girişinə erməni xaçdaşlarının basdırılması, abidəyə qriqorun kilsəsi statusu verilməsi (5, s.14). Eynilə Gəncəsar monastir kompleksi də erməniləşdirilməyə saxtələşdirilməyə məruz qalıb. XIII əsrdə Xaçın knyazı Hasan Calal tərəfindən inşa etdirilən kompleks XIX əsra qədər Alban Katalikozunun iqamətgahı olmuşdur. Qədim bütpearəstik məbədi üzərində tikilən kilsə kvadrat formalı, xaçvəri günbəzli plan quruluşuna malikdir. Gəncəsar əvvəllər Xaçının mühüm şəxslərinin və Calalı knyazlarının, həmçinin alban katalikozlarının dafə olunduğu yerdirdi (11, s.7). Ermənilər tərəfindən 1995-2010-cu illər ərzində monastirdə təmir işləri adı altında xeyli dəyişikliklər həyata keçirilmiş, monastir kompleksinin divarlarındakı bir çox yazılar silinərək tarixi dəyişdirilmiş, divar rəsmlərində yeniləmələr aparılmış, monastirlərin divarları başdan-başqa erməni yazıları ilə doldurulmuşdur. Həttə Alban knyazı Həsən Calalın qəbir daşı sındırılaraq üzərindəki yazılar oxunmaz hala salınmış və ora da erməni dilində yazılar əlavə edilmişdir (6, s.124). Qafqaz Albaniyası məzarlığının ən gözəl nümunələrindən olan Kəlbəcər rayonu Vəngli kəndi ərazisində yerləşən Xudavəng monastir kompleksini də erməni tədqiqatçıları dünyəvi erməni abidəsi kimi tanıtməyə çalışırlar. Monastirdə bütün alban izləri, kitabələrə qalmış, etnik türk mənsəbiyyətinə aid bir sıra adlarla məlumi silinmişdir. Çox təəssüf ki, Dağlıq Qarabağın işğalı Azərbaycan dövlətinin buradakı məbədlərə nəzarətinə imkan vermir. Bölgədəki zəngin mədəli-mədəni irsi nümunələrinin, həmçinin tarixi abidələrinin işğalı altında qalməsi ölkədə turizm potensialını məhdudlaşdırən amillər sırasındadır.

İşğal altında olan topraqların mədəli tarix-mədəniyyət abidələrinin bugünkü vəziyyətinə dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmək üçün abidələr haqqında daqıq etnik informasiyası özündə əks etdirən elektron informasiya bazalarları, elektron kataloq və xəritələrin yaradılmasına böyük önəm verilməlidir. Qarabağın alban məzarlıq irsinə dəyən ziyarə bəradə beynəlxalq səviyyədə məlumatlandırma xarakterli tədbirlərin qurulması, təbliğat xarakterli nəqlərin çapı milli mədəni irsimizin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Ölkədəki abidələrdən turizm məqsədilə lazımi şəkildə istifadə edərək bərpa çuxalı sayda turist cəlbina nə olmaq mümkündür. Bu sahədə "Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qorularının fəaliyyətinin

təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Programı" mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət programının 22.6. maddəsində "Tarix və mədəniyyət qorularında və turizm məqsədilə üçün istifadə edilən daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrində turizm infrastrukturunun yaradılması və inkişafı" məsələsi əksini tapmışdır. Bunun üçün daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası və qorunması; mədəni irsin qorunması üzrə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi; Azərbaycanın tarixi və mədəni irsinin təbliği imkanlarının genişləndirilməsi; turizmin inkişafı; yeni iş yerlərinin yaradılması; bölgələrdə əhalinin mədəni irsin qorunması cəlb edilməsi [15] qayma məqsəd kimi qoyulub. İlk növbədə, alban abidələrinin daxili edildiyi xristian-dini turizm marşrutları işlənilməli, turizm marşrutuna düşən abidələrin siyahısı hazırlanmalı, bərpa olunmuş abidələrin üzəndə tarix və mədənlığı, həmçinin

aparılan bərpa işləri ilə bağlı məlumatlandırıcı lövhələr qoyulmalı və çap materialları hazırlanmalıdır. Daha sonra turistlərin səyahəti üçün şərait yaradılmalı və baladçılar həmin materialları və məlumatları turistlərə müxtəlif dillərdə çatdırılmalıdır. Sahənin kənarında yerləşən tarixi abidələrin yaxınlığında otellərin inşası da olmalıdır. Digər tərəfdən ölkə iqtisadiyyatına gəlir gətirən abidələrin qorunaraq bərpa və konservasiyasına səbəb olacaq.

Qafqaz Albaniyası məzarlıq irsinin turizm marşrutlarına salınması Azərbaycan xalqının tolerantlığının sübutu kimi, onun tarixinin, dini etiqadlarının müxtəlif sosial-iqtisadi faktorlarının təsiri ilə dəyişməsinə dünyəya əks etdirilməli və tarixi topraqların Azərbaycanı məsuliyyətli bir daha subutə verəcək. Digər tərəfdən ölkə iqtisadiyyatına gəlir gətirən abidələrin qorunaraq bərpa və konservasiyasına səbəb olacaq.

Ədəbiyyat:

1. Alişov N.Ə. Balakan, Öğüz, İsmayıl və Zaqatala rayonunun ərazilərindəki xristian abidələri haqqında, Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 1, Bakı, 2015, 247 s.
2. Alişov N.Ə. Daşkasan rayonunun Qafqaz Albaniyası məzarlıq abidələri, Akademik Elm Həftəliyi, Beynəlxalq Multidisciplinair Forum, Bakı, 2015, 435 s.
3. Alişov N.Ə. Gədəbəyin xristian abidələri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, № 1, Bakı, "Elm", 2013, 297 s.
4. Əliyeva R.Ş. Zaqatalanın tarixi məzarlıq irsi, Bakı, 2012, 128 s.
5. İsmayilov F. İşğal altındakı tarixi mədəni irsimiz. Mədəniyyət, 7 aprel 2010, 14 s.
6. İsmayilov F. Məcburən erməniləşdirilmə, Bakı, 2009, 183 s.
7. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, "Təhsil", 2006, 400 s.
8. Məmmədova G. Kiş-Qafqaz Albaniyası – Azərbaycanın görkəmli mədəni abidəsi. Bakı, XXI-Yeni Nəqlər Evi, 2002, 103 s.
9. Məmmədova G.H. Hacıyeva S.X. Azərbaycan məzarlıq tarixi. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan məzarlıqı. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 2013, 276 s.
10. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mixtar Oqs. Alban salnaməsi. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 296 s.
11. Гекушев Р.Б. Гандзасар – памятник Кавказской Албании. Баку, «Элм» 1986, 8 стр.
12. Гекушев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, «Элм», 1984, 192 стр.
13. Керимов В.И. Храм Зейзит Кавказской Албании. Баку, «Элм», 2008, 120 стр.
14. <http://www.azculture.az/kis-tarix-mezarlik-qorugu-alban-m-b-di/>
15. <http://www.e-qanun.az/framework/27561>

Резюме

В статье затрагиваются проблемы, связанные с исследованием, реставрацией и консервацией, а также сохранением архитектурного наследия в средневековом западном, северо-западном и Кавказском регионах Азербайджана в Кавказской Албании, сохранившихся до наших дней.

Ключевые слова: Кавказская Албания, туризм, христианские храмы, архитектура, охрана памятников.

Summary

The article touches upon the problems associated with the research, restoration, and preservation of the architectural heritage in the middle ages of the western, north-western, and Kharabakh regions of Azerbaijan in the Caucasian Albania that has survived till our times.

Key words: Caucasian Albania, tourism, Christian monuments, architecture, preservation of monuments.